

פרק שלישי

אל המערה

משחר ההיסטוריה עיבדו הנפחים בכנען מתכת בעלת איכות ירודה. הם יצרו ממנה כלי-עבודה, ובמיוחד מקובים לעבודה באבן. מציאת כלים אלה בלבד צימצמה את חשיבות הנפחות בכנען. אולם, בחפירות נוספות בכנען נמצאו סדנאות נחושת מבודדות הרחוקות מכל יישוב. בסדנאות אלה הופקה הנחושת מבצר ושם גם נוצרו חפצי יוקרה, יצירות המופת של הנפחות הכנענית הקדומה.

משום כך שיערו כי בדרום כנען התקיימו, כבר בתקופה הכלקוליתית, שני תאגידי-נפחות נפרדים: תאגיד אחד של בעלי-מלאכה שיצרו כלי-עבודה, ותאגיד שני של "נפחי-סתרים" שהיו האחראים לקנינת נחושת; הללו ידעו את סוד המסגים ויצרו את חפצי היוקרה.¹

הגיבורים שתרבויות רבות מהללות השתייכו ככל הנראה, לתאגיד סתרים. באזור הבלקנים, למשל, שרידי מטאלורגיה נמצאו באזורים שוממים בהרים ובמערות, כי הנפחים שם היו כנראה נוודים.² ראשוני הנפחים ביוון ובכרתים חיו כנוודים רחוק מן האוכלוסיה המקומית.³ הם נכנסו למגע אתה רק כדי לסחור בחפצי נחושת, שברובם היו חפצי יוקרה ולא כלי-עבודה.⁴ באלף השני לפני הספירה היו גם נפחי מרכז אירופה וצפונה מאורגנים כתאגיד של אמנים-נוודים שהתבדלו משאר האוכלוסיה.⁵ מה מסתתר מאחורי צורת החיים המשונה של גיבורי-התרבות?

¹ ראו אברמסקי, 1953, Levy; 1995, Levy and Shalev; 1989.

² Vrdoljak and Forenbaher, 1995.

³ Branigan, *Copper and Bronze*, p. 50.

⁴ ראו Day et al. 1988. גם ההיסטוריון Faure (*La vie en Crète au temps de*) מרגיש את האופי המיוחד של הנפחים: הם "פועלים בסתר, במערות או בגיא עמוק, ומתגוררים במערות. פוחדים מהם אבל מכבדים אותם כאנשים החופשיים היחידים בעולם".

⁵ Tylecote, *The prehistory of Metallurgy in the British Isles*, p. 11.

המימד המסתורי של התירבות

חבורה מסתורית קנאית תמיד לסודותיה. אבל אם תנופת התירבות אכן נשענה על בני חבורה כזאת, נצפה למצוא סימנים לכך בעולם שאותו הם יסדו. הבה נבדוק סוגיה זו.

מצרים

הֶרֶדוֹטוֹס מזכיר שם של מקדש מרשים הניצב על שפת אגם מלאכותי ענקי, אגם מוֹאֲרִיס. על-פי העדויות, אגם זה התחבר לנילוס וויסת את זרימתו. לא מפליא שכהן של פְּתַח, פטרון הנפחים במצרים, הוא שיזם את חפירת האגם המלאכותי. אבל מבנה המקדש מפתיע. הֶרֶדוֹטוֹס מתאר אותו כסדרה כפולה של מבוכים, אחד על פני הקרקע ואחר תת-קרקעי. למעשה, היו במקום שני מקדשים מקבילים: המקדש העליון היה פתוח לציבור הרחב; למקבילו התת-קרקעי לא הרשו להֶרֶדוֹטוֹס להיכנס – הגישה אליו היתה שמורה לאנשי-סוד.⁶ על-פי עדות זו, הפולחן הרשמי של האל פְּתַח נבנה על יסודות פולחן שמור בסוד. לפְּתַח היו איפוא שתי פנים: מצד אחד הוא היה פטרון הנפחים ובעלי-המלאכה והאל המביא שפע ושגשוג; מצד אחר הוא היה אל מסתורי שזהותו האמיתית מתגלה אך ורק לאנשי-הסוד.

ואמנם, על מצבה מתקופה מאוחרת, זו של פטולמאוס השמיני (116-146 לפנה"ס), פְּתַח עדיין מוזכר כאל בעל שם נסתר.⁷ בעיר אֶסְנָה שבמצרים העליונה פְּתַח מזוהה עם כְּנוֹם-רָה, האל הנותן חסות לעיר. הוא מתואר באופן מסתורי למדי:⁸

אֵתָה אֵל הַכְּבוֹד, בְּרֵאשִׁית נוֹלְדָתָ
הָאֵל הַמְּסֹתוּרִי שְׂאִין לוֹ צוּרָה
יֵצֵאתָ מִן הַנּוֹן [הַתְּהוֹן], הוֹפֵעֵת בְּלִהְבָה
הַיָּאוֹר פּוֹרֵץ מִשְׁתֵּי מַעְרוֹת תַּחַת רִגְלֶיךָ
הַרוּחַ הַרְעֵנָה מִצֵּפוֹן יוֹצֵאת מִמְּנוֹ
לְמַעַן נַחֲרִי הָאֵלִים וְהָאָדָם
אֵתָה תִּנּוֹן, רֵם מַעְלָה מִכָּל הָאֵלִים
בַּפְּעֻלָתְךָ בְּרַכְתָּ אֶת הָאָרֶץ.

⁶ הֶרֶדוֹטוֹס, II, 148.

⁷ Sauneron and Yoyotte, 1959, p. 71.

⁸ קטע זה נחרט על עמודי המקדש בְּאֶסְנָה בתחילת הספירה הנוצרית, אבל כפי שיוסבר בהמשך, מקורו עתיק. ראו Sauneron and Yoyotte, 1959, עמ' 73-74.

⁹ תא-תָּנָן, שפירושו "האדמה המתרוממת", היה כינוי של האל פְּתַח.

על-פי השיר הזה פתח הוא האל המביא ברכה לעולם ומפיח חיוניות באלים ובאדם כאחד. זהו אל יחיד במינו, נטול צורה ובעל קשר הדוק עם האש, האוויר והמערות.

מסופוטמיה

המצב אינו שונה בהרבה במסופוטמיה. באופן רשמי אָאָה הוא פטרון הנפחים. בהתאם למהפכת התרבות החומרית של התקופה הכלקוליתית, אָאָה הוא ש"הוליד" את האלים המקנים חסות לכל בעלי-המלאכה – הטייחים, הנגרים, הסתתים והצורפים. בתוך מקור מים אָאָה הוא גם האל המעניק את השפע הצמחי ואת היין. אך מעבר לתפקיד רשמי זה מתגלה אָאָה כאל מסתורי מאוד. הוא אכן מולך על אֶפְסוּ, התהום הקדמונית שממנה נברא העולם והיא ממשיכה להקנות לו חיוניות. בחברה האנושית אָאָה הוא הקובע את מנהגי הפולחן ומוסר אותם לפרי בריאתו, כהן קדמוני ששמו פוּסִיג.¹⁰ אָאָה הוא איפוא כוח חיוני נפרד מכלל האלים. בגלל תכונה זו כינו השומרים את אָנְכִי (המקביל השומרי לאָאָה) "האל הבודד".

כנען

מימד המסתרין של פטרון הנפחים מתגלה גם בפניקיה. מסופר כי בביקורו בעיר צור רצה אלכסנדר מוקדון להביע את הערצתו למְלֶקֶת, פטרון העיר שהיה לו קשר הדוק עם עולם הנפחים,¹¹ אבל אנשי צור סירבו להכניסו למקדש מְלֶקֶת, משום שהיה שמור אך ורק לאנשי-סוד. הם שלחו את אלכסנדר למקדש אחר של מְלֶקֶת, שהיה פתוח לכלל הציבור. על מימד-מסתורין של מקדש מְלֶקֶת מעיד גם אֶפּוֹליניוס, שביקר במקדש האל בגְדִיר שבדרום ספרד.¹²

יוון

כפל הפולחן מתגלה גם באתונה, שם האַקְרוֹפּוֹליס כלל את אזור האַרְכֵיִתוֹן, שהגישה אליו היתה שמורה לאנשי-סוד בלבד. השרידים מגלים שהיה זה

¹⁰ Garelli and Leibovici, 1959, pp. 147-148.

¹¹ לקשר בין מלקרת (שמו המלא הוא 'מלך קרת', כלומר 'מלך הקריה') לבין המטאלורגיה ראו את הנספח 1 על המונח "מלך" (עמ' 304-311). ככל הנראה לא התכוון אלכסנדר להשתתף בפולחן אל הנפחים. אבל הוא הזדהה עם הַבְּקֶלְס והכריז על עצמו כהתגלמותו על פני האדמה. בזכות הקשר בין הַבְּקֶלְס ומלקרת (ראו פרק 10). התעקש אלכסנדר להתקבל במקדש-הסתרים של מלקרת.

¹² Mierse, 2004.

מבנה קטן שחולק לשני מקדשים צמודים. אזור אחד היה מוקדש לאלה אֶתְנָה, השני היה מוקדש לשלושה אלים: פּוֹסִיידוֹן, אֶרְכְּטָאוֹס וְהֶפַּאיֶסְטוֹס. גם כאן מתגלה כי "האזור השמור" היה קשור באופן הדוק למטאלורגיה וסודותיה.¹³

האֶרְכְּטָיוֹן היה בנוי מעל מערת-מסתור קטנה, שנקראה מְגֵרוֹן. מונח זה נלקח ישירות מן המְעֵרָה העברית,¹⁴ דהיינו, חור שבו מתגלה (ליתר דיוק "מתעוררת") מציאות נסתרת. כנראה מדובר במקום תת-קרקעי שבו מתגלה, בעת החניכה, העולם המסתורי של אל הנפחות.

אין להתפלא שהנפחים ראו במערה מקום קדוש. מערה אכן נוצרת במכרה בעת כריית בָּצָר. אבל כבר זמן רב לפני גילוי הנפחות נחשבו המערות כמקומות "בעלי קדושה" שמתקיימים בהם טקסי חניכה.¹⁵

ביוון נבנו מקדשים בדרך כלל על מְגֵרוֹנים (מערות).¹⁶ מקדשי כרתים כללו קודש הקודשים מורחק מעין הציבור, הנקרא אֲדִיטוֹן. הוא עצמו כלל גישה למערה.¹⁷ תופעה זו מעידה על תשתית מסתורית (חניכיתית) לא רק לפטרון הנפחים אלא לפולחני כל האלים. האם ריחף מעל עולם האלים כולו מימד מסתורי הקשור לפטרון הנפחים?

תשובה לשאלה זו יש לחפש בתרבויות שנבנו על קִינַת נחושת (כלומר אזורים מכרות של בָּצָר הנחושת) ולבחון את מהות אמונותיהן. אלא שדבר זה אינו קל, מפני שאופיין הדתי של תרבויות אלה הוא משונה מאוד. בעִילִם, למשל, מרוכז הפולחן סביב האל נְפִיר (= "האל הגדול"), שהאפדים השווהו לאֶאָה, פטרון המטאלורגיה במסופוטמיה.¹⁸ אך פולחן נְפִיר (ככל

¹³ למעשה מזהים כאן את שלושת הסימנים של המהפכה בתפישת-עולם הכלקוליתית: מים מתוקים (פּוֹסִיידוֹן), רוח (אֶרְכְּטָאוֹס), ונחש-נחושת (הֶפַּאיֶסְטוֹס).

¹⁴ המקור הכנעני של המלה מְגֵרָה מוזכר על-ידי West, (*The East Face of Helicon*), עמ' 40. בשפה הכנענית מערת-מגורים נקראת חור. המונח "מערה" היה שמור כנראה לחור שבו התגלו סודות אל הנפחות בעת החניכה, סודות המובילים להתעוררות חדשה לעולם.

¹⁵ המערה גם נחשבת כרחם תת-קרקעי. דימוי זה נשמר היטב במסורות הנפחים בכל העולם. ראו *Eliade, Forgerons et Alchimistes*, פרק 4.

¹⁶ בהמשך נתייחס למונח "מערה" במובנו המקורי, כלומר מקום תת-קרקעי של חניכה ומפגש עם אל הנפחים.

¹⁷ הדבר נראה, למשל, במקדש הראשי בארמון נְוֹסוֹס. ראו *The Knossos Labyrinth*, Castelden, מ' 78.

¹⁸ Koch, 1995.